

Kaznovalna praksa in produkcijski način

Zoran Kanduč*

Članek nakazuje nekatere razsežnosti sicer kompleksnega in večplastnega razmerja med kaznovalno prakso in kaznovalnim aparatom na eni strani in prevladujočim načinom produkcije na drugi strani. Posebno pozornost namenja razčlembi prispevkov marksistično usmerjenih piscev, kakršni so denimo Rusche, Kirchheimer, Pašukanis, Hay in drugi. Sklepno ugotovitev kaže povzeti z mislijo, da je kriminologija doslej zvečinoma neupravičeno zanemarjala naddoločenost kaznovalnega mehanizma s strani dominantnega produkcijskega načina. Vendar pa bi se morala soočiti z omenjenim problemskim sklopom tako, da bi se izognila epistemološkim pastem redukcionizma, ekonomizma, pozitivizma in esencializma.

Ključne besede:

UDK

Uvodna opazka

Vprašanje, ki ga obravnavamo v pričujočem pisanju, se nanaša na pomen radikalne kriminologije za razumevanje družbene¹ vloge kazenskega prava. Teoretske prispevke, ki se opirajo na marksistično pojmovno mrežo, lahko sicer razvrstimo v štiri skupine, in sicer glede na to, ali obravnavajo — v pretežni meri — (a) ekonomski vidik (povezave med kaznovanjem in potrebami produkcijskega načina), (b) politični vidik (kaznovanje kot represivni aparat države), (c) ideološki² vidik (zagotavljanje legitimnosti razredne vladavine oziroma hegemonije vladajočega razreda) in (d) pragmatični vidik (kazensko pravo kot sredstvo nadzorovanja kriminalitete). Očitno imamo opraviti z zelo raznolikimi analizami kazni, ki se, vsaj praviloma, ne izključujejo: so prej različice znotraj bolj ali manj enotne teoretske podlage, se pravi, so razlagalni sklopi, ki se nanašajo na različne razsežnosti kaznovalne prakse. Njihova skupna lastnost, pa tudi specifična razlika v primeri z drugimi kriminološkimi razlagami, je v tem, da motrijo kaznovalni proces iz posebnega zornega kota: v luči njegove vloge v reprodukciji razrednih odnosov oziroma v kontekstu prizadevanj vladajočega razreda, da obnavlja svojo družbeno-ekonomsko in politično nadvlado nad podrejenimi družbenimi skupinami.

* Zoran Kanduč, doktor prava, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Kongresni trg 12, 61000 Ljubljana.

¹ Opozoriti velja, da so tovrstna vprašanja zvečinoma nezanimiva za pravnoteoretski *mainstream*, ki se praviloma ukvarja zgolj s tehničnimi oziroma pragmatično-praktičnimi vidiki pomenjanja veljavnih zakonskih norm.

² Vsekakor kaže že uvodoma poudariti, da ima izraz ideologija več pomenov, ki se nemalokrat celo logično izključujejo. Do razlik prihaja predvsem zaradi razhajanj pri iskanju odgovorov na naslednja vprašanja: (a) Je ideologija preprosta ali sestavljena oblika zavesti? (b) Je zmožnost (ki je lahko po eni strani posledica določujočega učinkovanja razrednih interesov, po drugi strani pa utegne biti nasledek pogleda na svet, ki se opira na varljiv videz čutno zaznavnega pojavnega sveta) neogibna oziroma bistvena značilnost ideološke zavesti? (c) Je ideologija vzročna ali kako drugače pogojena izključno z ekonomsko strukturo (»bazo«) družbe ali pa je nemara povezana s sleherni obliko družbene prakse?

Izhodišče pričujočega sestavka bi lahko strnili v domnevo, da imajo spoznanja radikalne oziroma marksistične³ kriminologije nesporno razlagalno vrednost, ki pa je nemalokrat okrnjena, ker so podana v antitetični (v razmerju do teorij, s katerimi polemizirajo) in enostranski obliki (v smislu, da eno izmed določilnic družbenega učinkovanja kaznovanja predstavijo kot izključno ali izključujočo).⁴ Tovrstne pomanjkljivosti se da bržkone pripisati dejstvu, da iz tako imenovanih tradicionalnih teorij o kazenskem pravu zvečinoma izpadejo problemski sklopi, ki so videti ključni iz marksistične perspektive, na primer vprašanje ekonomske določenosti kaznovalne prakse, njena vloga v političnem in ideološkem razrednem boju ter druga podobna vprašanja. Marksistični pisci se na to odzovejo tako, da svoje delne uvide (analize posameznih razsežnosti kaznovanja) razglasijo za edine, ki ustrezno odsevajo bistvo obravnavanega

³ Za Marxova razmišljanja o pravu sta pomembni predvsem naslednji postavki: (a) produkcijski način je najvažnejša določilnica prava kot specifične prvine družbene »nadgradnje«; (b) poglobljena (razredna) funkcija pravnega sistema je omogočanje reprodukcije dominantnih družbeno-ekonomskih razmerij oziroma varovanje le—teh pred notranjimi in zunanji motnjami: da bi pravo lahko odigralo takšno vlogo v razrednih razmerjih, mora vladajoča oziroma izključujoča pravna skupina (ki je običajno istovetna z vladajočo politično skupino) zakonsko priznati tudi interese ali vrednote nevladajočih, se pravi podrejenih družbenih skupin in segmentov. Poudariti je treba, da iz omenjenih premis ne izhaja logično nujno sklep, da je pravo zgolj epifenomen ekonomske strukture ali procesov, ki v njej potekajo. Prim. Tadić, str. 201—207.

⁴ Deterministične oziroma vulgarnomaterialistične marksistične razlage pravnih pojavov bi lahko razdelili v dve skupini. Na eni strani je »pasivni«, strukturni redukcionizem, ki pojasnjuje vsebino in formo prava kot refleksi ali kot bolj ali manj kompleksno posredovan odsev ekonomskih družbenih odnosov. Na drugi strani pa je »aktivni«, politični redukcionizem, ki opisuje pravo kot instrument vladajočega razreda v boju zoper podrejene razrede. Za obe različici redukcionizma je torej značilno, da se osredotočita zgolj na eno samo »bistveno« družbeno določilnico, prva na ekonomske odnose, druga na razredni boj, vse ostale pa preprosto odmisli ali pa jih opredelita kot epifenomenalne in potemtakem razlagalno nezanimive in nepomembne.

fenomena, delne uvide drugih avtorjev, recimo tistih, ki izhajajo iz durkheimovske tradicije, pa odpravijo kot docela zmotne. Pri tem sploh ne upoštevajo možnosti, da bi utegnile analize, ki izhajajo iz različnih globalnih socioloških teorij, obravnavati različne vidike kaznovanja, tako da v bistvu niso nezdružljive. Naloga teorije v tem primeru ni izbirati med posameznimi parcialnimi razlagami, ampak jih posredovati, ustvarjati sintetične interpretativne sheme, pa tudi korigirati posamezne delne teorije v luči drugih.

Rusche in Kirchheimer: kaznovanje in družbeno-ekonomska struktura

Teoretsko najbolj zanimiv (in dosleden) zgled marksistične analize ekonomske (nad)določenosti kaznovalnega procesa je delo Ruscheja in Kirchheimerja z naslovom **Kaznovanje in družbena struktura**. Nastalo je znotraj programskih vodil Frankfurtške šole, ki je razširila marksistično teorijo tudi na vprašanja, ki sicer sodijo v družbeno nadstavbo in jih je zato ortodoksni marksizem, usmerjen v preučevanje temeljnih družbenih razmerij (na primer produkcijskih odnosov, narave oblasti vladajočega razreda, možnosti političnega organiziranja delavskega razreda ipd.), obravnaval kot epifenomenalne. Delo je ostalo dolgo časa precej neopazno, po letu 1968 pa je postalo ena izmed ključnih teoretskih referenc radikalnih avtorjev. Nanj se, denimo, sklicujeta Melossi in Pavarini, omenja pa ga tudi Foucault, ki izrecno opozarja, da vsebuje knjiga nemških sociologov vrsto smernic, ki so neogibne za ustrezno razumevanje kaznovanja, saj zavrača domnevo, da je kaznovanje predvsem (če ne celo zgolj) način, kako odpravljamo prestopke. Kaznovanje namreč ni zgolj negativen mehanizem (ki omogoča zatiranje, preprečevanje ali izključevanje kriminalnih pojavov), ampak je povezano še z vrsto pozitivnih in uporabnih učinkov: »V tej smeri sta Rusche in Kirchheimer povezala različne kaznovalne režime s produkcijskimi sistemi, v katerih učinkujejo: tako je vloga kaznovalnih mehanizmov v sužnjelastniškem gospodarstvu v tem, da to gospodarstvo oskrbujejo z dodatno delovno silo in da ob suženjstvu, ki ga zagotavljata vojna ali trgovina, vzpostavijo še ‚civilno‘ suženjstvo; v fevdalizmu — v času, ko sta bila denar in produkcija nerazvita in je bilo telo največkrat edina zasegljiva dobrina — naj bi se povečal obseg telesnih kazni; poboljševalnice — Hôpital général, Spinhuis ali Rasphuis —, obvezno delo in kazenska manufaktura so se pojavili z razvojem tržnega gospodarstva. Ker pa je industrij-

ski sistem zahteval svoboden trg delovne sile, se je delež obveznega dela v kaznovalnih mehanizmih v XIX. stoletju zmanjšal, nadomestili pa so ga z zapornom, katerega cilj je bil poboljšanje.«⁵

Ruschejevo in Kirchheimerjevo delo bi sicer lahko umestili v sklop tistih teoretskih prispevkov, ki pojasnjujejo »veliko preobrazbo« (Cohen), ki se je zgodila v strukturi delovanja mehanizmov družbenega nadzora ob koncu osemnajstega stoletja in v začetku devetnajstega stoletja.⁶ Opraviti imamo s pomembno in daljnosežno spremembo, ki bi jo lahko razčlenili v štiri ločene spremembe. (a) V polju družbenega nadzorstva se je okrepila vloga državnih represivnih organov. Podržavljenje (etatizacija) nadzorstvenih dejavnosti je izzvalo povečano centralizacijo, racionalizacijo in birokratizacijo kaznovalnih aparatov. (b) Poprej bolj ali manj enotna skupina odklonskih oseb se je razdrugačila. Deviante so pričeli razvrščati v posebne in medsebojno ločene razrede. Vsaka vrsta odklonskih vedenjskih vzorcev se je navezala na posebno znanstveno disciplino, na specifične Vedenosti, za katere so jamčili strokovnjaki. (c) Tretja pomembna novost je segregacija. Odklonske osebe so začeli izločevati iz raznovrstnih oblik normalnega družbenega življenja in jih zapirati v posebne ustanove, kakršne so bile denimo kaznilnice, norišnice in poboljševalni domovi. Zapor se je tako postopoma prelevil v prevladujočo kaznovalno in »poboljševalno« ustanovo.⁷ (d) Spremenil se je tudi »predmet« kaznovanja: na mesto obsojenčevega telesa je stopila njegova duša.

Razlage »velike preobrazbe« lahko razvrstimo v tri skupine. (a) Idealistične teorije pojasnjujejo razvoj kaznovalne prakse s spremembami v kazensko-pravni filozofiji, zlasti z zamislimi in predlogi reformatorjev, na katere so vplivali razsvetljenski misleci iz osemnajstega stoletja. (b) Funkcionalni-

⁵ Foucault, str. 29.

⁶ Prim. Cohen, str. 13—15.

⁷ V sodobni družbi, v kateri obstaja »karceralni kontinuum« (Foucault), ki se razrašča po celotnem družbenem tkivu, je zapor seveda samo ena izmed institucij, katerih namen je disciplinirati posameznika. Kaznovanje se v tem smislu ne razlikuje bistveno od izobraževanja, proizvodnje ali zdravljenja: je zgolj kvantitativna razširitev prisile, ki je v družbi nadzorovanja oziroma v »panoptični družbi discipline« (Foucault) endemična. Cilj te prisile je »normalizacija« odklonskosti, se pravi kreacija — s tehnikami, ki učinkujejo na dušo — ubogljivega, samonadzorovanega in ekonomsko učinkovitega »telesa« (ujetnika duše), ki se prostovoljno podreja veljavnim standardom »pravnega« vedenja. Gre skratka za to, da se (po)ustvarja človek—stroj, ki je programiran za opravljanje družbeno koristnih funkcij in ki je pripravljen sprejeti vlogo normalnega človeka, se pravi pridnega delavca, poštenega državljana in zadovoljnega potrošnika.

stične teorije poudarjajo, da predstavljajo različne oblike »azila« funkcionalne, se pravi za obstoj in delovanje družbe neogibne (koristne), rešitve problemov, ki sta jim botrovali družbena dezintegracija in normativno—vrednotna deregulacija (anomija). Ustanovljene so bile torej z dobrimi nameni, katerih udejanjenje pa je v praksi vendarle povzročilo »strahotne posledice« (Rothman). (c) Strukturno—konfliktne razlage pa izhajajo iz podmene, da je demistifikacija kaznovalnega aparata in kazenskega prava kot takega neogibni pogoj za izoblikovanje ustrezne teoretične vednosti. V ta namen je seveda treba razložiti pojav od bistva, manifestno sliko od latentne oziroma zunanji videz od notranje strukture. Kaznovalni aparat je videti iz te perspektive uspešen, in to navzlic njegovi manifestni pragmatični neuspešnosti. Opravlja namreč vrsto koristnih funkcij, na primer disciplinira neudružbljene in uporne člane delavskega razreda, kar je nujno za nemoteno delovanje kapitalistične družbe.

Oglejmo si nekoliko podrobneje nekatere najpomembnejše poudarke iz Ruschejeve in Kirchheimerjeve razlage družbeno—ekonomske funkcije kaznovanja.

Kaznovanje je po njunem mnenju zgodovinsko specifičen (ne pa morda univerzalen in — v dobršni meri — nespremenljiv) pojav: »Kazen kot taka ne obstaja, obstajajo le konkretni sistemi kaznovanja in specifična kriminalna vedenja.«⁸ V tej zvezi se zastavlja ključno vprašanje: zakaj so v določeni družbi nekatere metode kaznovanja sprejete, druge pa zavrnjene? Kateri temeljni družbeni odnosi določajo razvoj in konkretno pojavno izoblikovanost kaznovalnih praks? Glede na to, da vladajoča ideologija popačeno re—prezentira posamezne družbene institucije (zaradi česar je njihov realni pomen praviloma neprepoznaven ali pa vsaj močno izkrivljen), je potrebno za pravilno razumevanje kaznovanja odmisлити njegovo uradno (zakonsko) opredelitev in preučiti njegovo vlogo v ekonomskih razmerjih: »Nujno je, da z družbenih institucij odstranimo ideološko tančico, sežemo onstran njihovega pravnega videza in opišemo njihovo realno naravo.«⁹

⁸ Rusche in Kirchheimer, str. 5. Pisca se osredotočita na tri zgodovinska razdobja, in sicer na zgodnji srednji vek, pozni srednji vek in moderno obdobje (od začetka devetnajstega stoletja dalje). Zanimajo ju razmerja med oblikami kaznovanja, ekonomsko—političnimi spremembami in kazenskopravno ideologijo. Njuna osrednja teza je, da ustvarjajo spremembe produkcijskega načina nove strukture razrednih interesov, s tem pa tudi nove kaznovalne prakse in kazenskopravne ideologije, ki jih opravičujejo in utemeljujejo. Prim. Hester in Eglin, str. 233—237.

⁹ Prav tam.

Zato kaže biti skeptičen do retorike reformatorjev, saj ustvarja iluzoren vtis, da je določena kaznovalna praksa zgolj izraz oziroma nujni nasledek njej ustrezne kazenskopravne teorije. Po mnenju Ruscheja in Kirchheimerja namreč obračamo stvari na glavo, če domnevamo, da ima določena kazenskopravna doktrina imaginarno moč v odnosu do stvarnosti, zakaj teoretske inovacije je treba razumeti kot odraz objektivno nujne oziroma virtualne ali pa že izvršene, se pravi dejanske, spremembe v družbeni praksi.¹⁰

Edina realna sila in potemtakem tudi edina teoretsko sprejemljiva razlagalna kategorija je produkcijski način: »Vsak produkcijski sistem teži k temu, da bi odkril kazni, ki ustrezajo njegovim produkcijskim odnosom.«¹¹ Da bi ugotovila, kako produkcijski način določa specifične metode kaznovanja v specifičnih zgodovinskih obdobjih, sta Rusche in Kirchheimer usmerila svojo pozornost na vpliv trga delovne sile na razvoj kazenskih sankcij. V tej zvezi razlikujeta dve temeljni različici možnega učinkovanja.

(1) Po eni strani trg delovne sile določa — skupaj z demografskimi spremenljivkami, na primer z naraščanjem ali zmanjševanjem števila prebivalcev na določenem območju — družbeno vrednost človeškega življenja. V obdobjih, ko je bila denimo ponudba delovne sile obilna, so bile tudi kazni izrazito krute. To je bilo na primer značilno za pozni srednji vek. Po mnenju Ruscheja in Kirchheimerja izredno nasilnih (celo barbarskih) kazni v tem obdobju ne kaže pripisati zgolj nizki stopnji civilizacijskega procesa, sadističnim nagonom ali strategijam takratnih političnih avtoritet, ki so z usmerjanjem sovražnih čustev množic zoper kriminalce in druge **outsiderje** odvrčale pozornost podrejenih od lastne odgovornosti za ekonomsko bedo ljudi. Ključni razlog skorajda genocidne kaznovalne politike se skriva v velikih presežkih delovne sile (zlasti v mestih): »Vzporedno z zmanjševanjem cene delovne sile, se je zmanjševala vrednost človeškega življenja. Hud boj za obstanek je oblikoval kaznovalni sistem na tak način, da je naredil iz njega sredstvo za preprečevanje prevelikega porasta prebivalstva.«¹²

¹⁰ Prim. prav tam, str. 141—142.

¹¹ Prav tam, str. 5.

¹² Prav tam, str. 20. Evropske družbe zgodnjega srednjega veka so bile zvečine fevdalne, prebivalstvo maloštevilno, povpraševanje po delovni sili pa veliko. Fevdalci so bili odvisni od dela tlačanov, ki jih je bilo čedalje težje zadrževati na posestvih, ker so jih privlačila razvijajoča se mesta. Kazni so bile tedaj relativno blage. Družbeni red je temeljil na tradiciji in avtoriteti religije. Spori so se reševali v lokalni skupnosti. V petnajstem stoletju pa se je prebivalstvo povečalo, s tem pa tudi brezposelnost in revščina. Veliko ljudi brez imetja

Ob koncu šetnajstega stoletja so se ekonomske in demografske razmere v številnih evropskih državah spremenile, kar se je odrazilo tudi v kaznovalnih praksah. Za merkantilistično dobo je bilo namreč značilno pomanjkanje delovne sile, zaradi česar se je njena vrednost zelo povečala. Ekonomska računica, bolj kot morebitni človekoljubni razlogi, je narekovala postopno opuščanje telesnih in smrtnih kazni in izzvala vrsto novih kazenskih sankcij, kakšne so bile na primer suženjstvo na galejah, transportacija v kolonije ali v vojaška oporišča in prisilno delo v posebnih ustanovah. Po vsej Evropi, zlasti pa v vodilnih kapitalističnih državah, so začeli ustanavljati internacijske institucije: **workhouses** v Angliji (najbolj zgoden tovrsten zgled je londonski Bridewell), **Zuchthäusern** v nemških deželah, **hospitaux généraux** v Franciji itd. Vanje so zapirali predvsem asocialno populacijo: brezdelneže, potepuhe, berače, pohabljenca in ljudi, ki niso mogli skrbeti zase, na primer starce, sirote, onemogle in slaboumne. Ti poboljševalni domovi so bili svojevrstna zmes ubožnice, delavnice in kaznilnice. Njihov temeljni cilj je bil ustvariti iz nekoristnih posameznikov koristne člane družbe: prisiliti k delu, uriti, navajati na disciplino in vcepljati delovno etiko, ki je razglašala za najvišjo krepost nekaj, kar je še v »mračnem« krščanskem srednjem veku veljalo kot kazen za greh¹³. Dasiravno Rusche in Kirchheimer ugotavljata, da poboljševalni domovi (»houses of correction«) često niso dosegli svojih ekonomskih (in niti

se je zateklo v mesta. Sprejeti so bili zakoni, ki so kriminalizirali življenjski slog potepuhov, beračev in drugih članov nevarnega razreda. Reveži so se često zatekali h kriminalnim dejavnostim kot načinu pridobivanja življenjskih sredstev. Avtoritete pa so na to odgovorile s strogimi kaznimi. Prim. Hester in Eglin, str. 233—234; Lynch in Groves, str. 92—97.

¹³ Prim. Močnik, str. 316—317. Delovna etika je pravzaprav SUŽENJSKA etika. Historično gledano, so jo oblastniki vpeljali zato, da bi lažje prepričali podrejene, naj delajo predvsem v prid svojih gospodarjev. V sodobnem svetu, se pravi v času, ko bi bilo spričo izrednega razvoja znanosti in tehnike mogoče omejiti družbeno neogibno delo na postranski faktum v življenju posameznega člana družbe, suženjstvo in suženjska etika seveda nista več potrebna. (Prim. Russell, str. 96—97.) Še več, sta svojevrstni anahronizem in kot taka povzročata precejšnjo družbeno škodo, še zlasti kolikor generirata paradokсно norost, ki obvladuje delavski razred v kapitalistični družbi, namreč norost, duševno zablodo, strastno ljubezen do dela, ki naredi iz človeka prezira vrednega bolnika, danes imenovanega *workaholic*: »Kapitalistična morala, klavrna parodija krščanske morale, z anatemo zadeva delavčevino meso; njen ideal je omejiti producenta na najmanjši minimum potreb, zatreti njegove radosti in strasti in ga obsoditi na vlogo stroja, ki brez konca in kraja poraja delo.« Lafargue, str. 49.

ne prevzgojnih) ciljev, vseeno vztrajata, da je bila možnost pridobivanja profita nedvomno odločilni razlog njihovega ustanavljanja. Po njunem mnenju je poleg tega nesporna njihova koristnost za razvoj nacionalnega gospodarstva kot celote: »Nizke mezde in poklicno usposabljanje neveščih delavcev so pomembno prispevali k vzponu kapitalistične produkcije.«¹⁴

(b) Drugi način, kako vpliva trg delovne sile na zgodovinski razvoj kazenskih sankcij, sta nemška avtorja označila s sintagmo »less eligibility«, ki v bistvu implicira zahtevo, da morajo biti življenjske razmere v zaporu slabše od življenjskih razmer, v katerih se nahajajo formalno svobodni pripadniki najnižjih družbenih slojev. Dogajanja na trgu delovne sile (se pravi spreminjajoče se razmerje med ponudbo delovne sile in povpraševanjem po njej) potemtakem ne določajo zgolj življenjske ravni članov delavskega razreda, ampak tudi standard zapornikov, ki mora biti do te mere neprijeten in zastrašujoč, da odvrta celo posameznike na dnu stratifikacijskega sistema od tega, da bi se zatekli k prepovedanim načinom pridobivanja sredstev za preživljanje. Konkretna vsebina in oblika kazni zatorej ni toliko odraz narave kaznivih dejanj (na primer njihove resnosti ali moralne zavrženosti), kolikor je določena z normalnimi življenjskimi razmerami svobodnih članov najnižjih družbenih slojev delavskega razreda. Od tod sledi, da so vsa prizadevanja, da bi reformirali izvrševanje kazenskih sankcij neogibno omejena z družbeno-ekonomskim položajem pripadnikov delavskega razreda. Izboljšave na tem področju zato niso samoumevni ali samodejni odsev družbenega napredka, marveč se pojavijo le v ugodnih ekonomskih razmerah ali pa tedaj, ko se človekoljubna načela ujamejo z ekonomskimi potrebami dane družbe.¹⁵

Sodobni zapor se je pojavil ob izteku merkantilistične dobe. Tedaj se je v evropskih državah že izoblikovala relativna presežna populacija: veliko številno brezposelnih je imelo za posledico nizke mezde delavcev in še večjo bedo nedelavcev. Gospodarska kriza v začetku devetnajstega stoletja je izzvala tudi precejšen porast kriminalitete. V tem obdobju je postal zapor — gledano iz ekonomskega zornega kota — docela nekoristen: zaradi sprememb v načinu proizvodnje je postalo delo zapornikov nerenabilno. Temeljna funkcija zaporne kazni je bila tedaj zastraševanje najbolj siromašnih slojev delavskega razreda. Delovanje kaznovalnega aparata je temeljilo na terorju, degradaciji in deprivaciji, ne

¹⁴ Rusche in Kirchheimer, str. 50.

¹⁵ Prim. prav tam, str. 84.

pa na produktivnem delu in nravni prevzgoji posameznih zapornikov: »Evropske družbe z rezervnimi industrijskimi armadami so potrebovale kazen, ki je vcepljala strah v srca gladojučih.«¹⁶ Zaporna kazen je bila tako zgled zapravljanja človeškega življenja (časa) in nesmiselnega dela: »Osamitev posameznika v celici, brez dela ali s čisto kaznovanim delom, je simptom miselnosti, ki je zaradi presežne populacije opustila iskanje razumne politike rehabilitacije, hkrati pa je to dejstvo prikri-la z rabo moralnega diskurza.«¹⁷

Rusche in Kirchheimer opozarjata, da ima kazen dve ključni funkciji: negativno in pozitivno. Prva je v tem, da naj prepriča slehernega posameznika (in potemtakem ne zgolj aktualne in potencialne storilce kaznivih dejanj), da je pošteno delo na svobodi¹⁸ — ne glede na to, ali je dolgotrajno, nečloveško, poniževalno, naporno, nesmiselno in slabo plačano — še vedno boljše od prestajanja zaporne kazni kot posledice nedopustnega pridobivanja življenjskih sredstev. Druga funkcija, dasiravno sorazmerno neznatna, pa je v tem, da naj iz posameznih obso-jencev ustvari ubogljivo, izurjeno in družbeno prilagojeno delovno silo, ki se je pripravljena

¹⁶ Prav tam, str. 132.

¹⁷ Prav tam, str. 137. Prav v tej zvezi je koristno spom-niti na Adornovo in Horkheimerjevo misel, da pred-stavlja človek, ki prestaja zaporno kazen, podobo do konca domišljenega kapitalističnega sveta dela, podo-bo, ki jo pravzaprav vzpostavlja bolj ali manj pritajena mržnja ljudi do ideala, ki naj bi se mu sami čim bolj približali. Gre namreč za to, da je zapornik virtualna slika meščanskega individua: lik, ki ga mora slednji — da bi se *in concreto* priličil svojemu pojmu — šele ude-janjiti. Radikalna izolacija obsojenca je v bistvu istovetna z radikalno omejitvijo življenja subjekta buržoazne družbe na brezupno ponavljanje vedno istih oblik in vsebin, se pravi na vračanje vedno istega nes-misla. Prim. Horkheimer in Adorno, str. 237—238.

¹⁸ Kako je s »svobodo« proletarca v sodobni kapitali-stični družbi nemara najbolj govori naslednji navedek: »Ni res, da smo v tej družbi svobodni. Svobodni smo le zato, da vsako jutro vstanemo in gremo na delo. Kdor ne dela naj ne je! Ali je to svoboda? Eno je, ki omejuje našo svobodo: delo; in k delu smo v resnici prisiljeni. Stavek, da delo plemeniti, je iznajdba kapitalistov. (...) Interes sistema je v tem, da uporablja delo kot formo politične kontrole nad delavci. Najpomembnejša je prisila fi-zične prisotnosti delavca ob stroju, to je kapitalistično nasilje, ki človeka podredi stroju in ga hoče z njim upravljati.« Comitato operao di Porto Marghera, str. 393—394. Podobno razmišlja tudi Black: »Štirideset odstotkov delovne sile tvorijo beli ovratniki, večina jih opravlja kakšno dolgočasno in idiotsko delo. Cele industrije, na primer zavrovalnice, bančništvo in zem-ljiško posredništvo, niso nič drugega kot nekoristno premetavanje papirjev. Ni naključje, da 'terciarni sek-tor', sektor dejavnosti, narašča, medtem ko sekundarni sektor' (industrija) stagnira, 'primarni sektor' (kme-tijstvo) pa je skoraj izginil. Ker je delo nepotrebno,

brezpogojno podrejeni avtoriteti, voljno sprejemati bedno usodo pripadnikov najnižjih delovnih slojev in se sprijazniti z mirnim, urejenim in delavnim načinom življenja.¹⁹ Avtorja potemtakem v kazno-vanju ne vidita zgolj nečesa, kar je po svojem bistvu družbeni odgovor na kriminalno vedenje posameznikov, marveč predvsem mehanizem, ki je tesno povezan z razrednim bojem med bogatimi in revnimi oziroma med meščanstvom in proletaria-tom. Zato kaže umestiti kaznovavno politiko v kon-tekst obče strategije družbenega nadzorovanja revnih slojev: »Kazensko pravo in vsakodnevno delovanje kazenskega pravosodja sta usmerjena skoraj izključno zoper tiste člane družbe, ki jih nji-hovo razredno poreklo, revščina, neustrezna vzgoja ali demoraliziranost privede do tega, da izvršijo ka-znivo dejanje.«²⁰

Na zvezo med ekonomskimi razmerami in kazno-valnim procesom so opozorili tudi številni drugi radikalni kriminologi. Tako imamo danes na voljo obilico empiričnih raziskav, ki so denimo preučile odnos med stopnjo brezposelnosti in številom za-pornikov (oziroma količino izrečenih zapornih kaz-ni). Zanimive so iz več razlogov. Ker so — glede na

razen za tiste, ki jim zagotavlja oblast, delavce premeščajo z relativno koristnih del na relativno neko-ristna, da s tem zagotavljajo javni mir. Karkoli je bolje od nič. Zato ne smete domov takrat, ko predčasno končate delo. Hočejo vaš čas, dovolj časa, da postanete njihovi, četudi z večino časa nimajo kaj početi. Drugače ni mogoče razumeti, zakaj se je v zadnjih petdesetih letih povprečni delovni teden zmanjšal samo za nekaj minut.« Black, str. 145—146.

¹⁹ Prim. prav tam str. 107. Zelo podroben opis groteskno—terorističnih zakonov, ki so razlašcene ljudi z bičanjem, žigosanjem in mučenjem silili k disciplini, kakršno je terjal sistem meznega dela, najdemo v slo-vitenu Marxovemu delu *Kapital* (str. 667—675). Kruta evropska zakonodaja iz 15. in 16. stoletja je očete današnjega delavskega razreda kaznovala zato, ker so bili pod pritiskom objektivnih okoliščin prisiljeni spre-meniti se v klateže in berače. Kazenski zakoni so jih obravnavali kot »prostovoljne« zločince, ki jih je »upra-vičeno« bičati, jim rezati ušesa, jih zapreti, vkleniti (in jih nato prisiliti k delu), žigosati z razbeljenim železom ali pa jih — v primeru povratništva — preprosto usmr-titi kot »izdajalce države«. V Franciji je denimo še za časa vladanja Ludvika XVI., torej konec 18. stoletja, veljala ordonanca, ki je velevala, da je treba poslati na galeje vsakega zdravega človeka med 16. in 60. letom, če je bil brez sredstev za vzdrževanje in če ni opravljal nobenega poklica. Vse to neposredno, grobo in neusmiljeno nasilje je bilo potrebno, preden je z nadaljnjim razvo-jem kapitalistične produkcije nastal tak delavski razred, ki zaradi svoje vzgoje, tradicije in navad prizna-va zahteve tega produkcijskega načina kot samo-umevne naravne zakone. V takem stanju, ko nemi pritisk ekonomskih razmer zapečati kapitalistovo gos-podstvo nad delavcem, se neekonomsko, neposredno fizično nasilje seveda uporablja le izjemoma.

²⁰ Rusche, str. 11.

uporabljeno metodologijo — kvantitativne, predstavljajo prepričljiv odgovor tistim kritikom, ki so radikalnim kriminologom očitali, da zanemarjajo empirično raziskovanje. Po drugi strani pa so zgled možnega sožitja med radikalno in tradicionalno kriminologijo. Že tako imenovana **mainstream** kriminologija je namreč obravnavala zveze med brezposelnostjo in kaznovanjem, poleg tega pa je obče znano penološko dejstvo, da je zaporniška populacija sestavljena zvečine iz pripadnikov najnižjih družbenih slojev (praviloma obsojenih zaradi premoženjskih kaznivih dejanj). Po podatkih **U.S. Department of Justice** je na primer 40 odstotkov moških zapornikov nezaposlenih ob prvi aretaciji, od 60 odstotkov zaposlenih pa jih 12 odstotkov dela samo polovičen delovni čas.²¹ Iz istih podatkov je razvidno, da je povprečni zapornik na samem robu praga revščine ali pod njim. Delež modrih ovratnikov med zaporniki (64 odstotkov) poleg tega daleč presega njihov delež v celotnem prebivalstvu (47 odstotkov). Delež belih ovratnikov med zaporniki (15 odstotkov) pa je bistveno manjši od njihovega deleža v celotni populaciji (40 odstotkov). Ob vsem tem bržkone ni nič presenetljivega, da je npr. Goldfarb označil ameriške zapore kot »nacionalne ubožnice«.

Značilnost radikalnih analiz je v tem, da povezujejo brezposelnost z normalnim delovanjem kapitalističnega gospodarstva: ekonomska rast (ki jo omogoča tehnološki razvoj) ustvarja brezposelnost, ta pa ima za posledico po eni strani višje stopnje kriminalitete, po drugi strani pa več zatekanja h kazenskih sankcijam. V radikalni optiki brezposelnost ni le posledica kapitalističnega načina produkcije, ampak tudi njen neogiben pogoj: zaradi presežne populacije je namreč ponudba delovne sile večja od povpraševanja po njej, kar ima za posledico nižje mezde, tekmovanje med delavci za redka delovna mesta (in s tem fragmentacijo delavskega razreda oziroma slabitev njegove razredne zavesti), večjo delovno disciplino in storilnost zaposlenih — vse to pa omogoča sorazmerno visoke profitne stopnje.²² Eno izmed najbolj obsežnih raziskav odnosov med brezposelnostjo in kaznovalno politiko je opravil

²¹ Povzemamo po Lynch in Groves, str. 101.

²² Družbene in psihične posledice brezposelnosti so seveda raznovrstne. Brenner je denimo na podlagi kompleksne statistične analize učinkov nezaposlenosti v ZDA v obdobju 1940—1973 ugotovil, da ima povečanje nezaposlenosti za 1 odstotek za posledico: (a) povečanje stopnje samomorov za 4,1 odstotke; (b) povečanje sprejema v bolnišnice za duševno bolne za 3,4 odstotke; (c) povečanje smrtnosti zaradi ciroze jeter (kot posledice alkoholizma) za 1,9 odstotka; povečanje števila umorov za 5,7 odstotkov. Cit. po Ferfila, str. 93.

Greenberg,²³ ki je — na podlagi podatkov o kaznovalni praksi v Kanadi v obdobju 1925-1960 — pokazal, da se obseg kaznovanja povečuje in zmanjšuje v odvisnosti od obsega brezposelnosti. Omeniti velja tudi Jankovičevo raziskavo, katere ključna ugotovitev je bila, da ima večji obseg brezposelnosti za posledico večji obseg kaznovanja, ne glede na to, ali se je sorazmerno povečal tudi obseg kriminalitete: »Razmerje med brezposelnostjo in kaznovalno prakso je pozitivno in signifikantno, ne oziraje se na obseg kriminalnih dejavnosti.«²⁴

(c) Za Ruscheja in Kirchheimerja je trg delovne sile temeljna določilnica kaznovalnih metod, vendar pa nikakor ni edina. Zaradi določenih sprememb v načinu produkcije utegne postati delo obsojencev ekonomsko neučinkovito, po drugi strani pa je tudi

²³ Prim. Greenberg, *Socio—Economic Status and Criminal Sentences: Is There an Association?*, str. 174—175; Greenberg, *The Dynamics of Oscillatory Punishment Process*, str. 643—651.

²⁴ Jankovič, str. 101. Do podobnih ugotovitev se je dokopal tudi Box na podlagi preučevanja kaznovalne prakse v Veliki Britanji v zgodnjih osemdesetih letih. Porast brezposelnosti (odsev poglobljanja gospodarske krize) je spremljala povečana in zaostrena državna represija, ki se je kazala med drugim tudi v daljših zapornih kaznih. Povečano zatekanje k izrekanju zapornih kazni ni bilo neposredno povezano s porastom kriminalitete. Box vidi v tem predvsem ideološko motiviran odgovor na zaznave naraščajočega strahu pred morebitno kriminaliteto čedalje večjega števila ekonomsko marginaliziranih oseb. Ob tem ostaja nepojasnjeno, ali so tovrstni strahovi in občutja ogroženosti zares utemeljeni na dejstvih, zakaj empirične raziskave o povezavah med brezposelnostjo in kriminaliteto so se dokopale do dvoumnih in nasprotujočih si sklepov. Prim. Box in Hale, str. 20—35. Vsekakor pa je nesporno, da so tovrstna čustva (in njih zaznave) izzvala realne posledice. Povečanje brezposelnosti se je tako odrazilo v povečanemu obsegu izrečenih zapornih kazni in v njihovi večji strogosti, ne glede na spremembe v obsegu in oblikah kriminalitete. Box opozarja, da vpliv brezposelnosti na porast zaporniške populacije ni posledica mehaničnih odzivov sodnikov na povečano število kazenskopravnih zadev, ampak predvsem odraz hipotez sodnikov o zvezi med brezposelnostjo in kriminalom, pa tudi njihovih zamisli o tem, kako odvrniti brezposelne od izvrševanja kaznivih dejanj. Box meni, da cilj povečanega zapiranja v bistvu ni nadzor družbeno nezaželenih dejavnosti (še zlasti, če pomislimo, da ostane ogromno število zločinov belih ovratnikov nepreganjanih in nekaznovanih): »Vlade se ukvarjajo predvsem s tem, da bi, posredno ali neposredno, vcepile disciplino tistim ljudem, ki se jih ne da več nadzorovati z mehkim disciplinatorskim aparatom dela in ki utegnejo občutiti čedalje močnejšo jezo, ker so postavljeni v položaj, ko morajo plačevati ceno za gospodarsko recesijo. Medtem ko mogočnejši nekaznovano izvršujejo zločine, ki so, kot se zdi, dopuščeni prav zaradi njihovih izrednih razsežnosti in izjemne družbene škode, pa nemočne storilce kaznivih dejanj pošiljajo na prestajanje zaporne kazni.« Box, str. 219.

možno, da gospodarstvo ne potrebuje več kazenskih sankcij, da bi z njimi disciplinirali delavce. V tem primeru postanejo poglobljeni oblikovalci kazenskih sankcij fiskalni izdatki oziroma prizadevanja, da bi bili le—ti čim manjši. Na ta način avtorja pojasnjujeta razmah denarne kazni, ki je postala v dvajsetem stoletju najbolj razširjena oblika kazenske sankcije. V njej vidita zgled racionaliziranega kapitalističnega kazenskega prava: »Razširjenost denarne kazni ni prvenstveno nasledek zakonodajnih in sodnih ukrepov ali teorij, ampak prej ustrezen odsev prevladujočih družbenih in ekonomskih razmer.«²⁵ Rusche in Kirchheimer seveda dopuščata možnost, da poleg trga delovne sile in fiskalnih interesov določajo kaznovalno prakso še drugi dejavniki, na primer religiozna stališča, ideologija, politika, razlogi, ki jih narekuje upravljanje zaporov, birokratska logika, kriminološke teorije in celo emocionalne dispozicije, recimo sadizem ali človekoljubje. Vendar pa — v okviru njune teoretske sheme — vse te, že na prvi pogled nadvse raznolike sile delujejo znotraj meja, ki jih zarisujejo ekonomske strukture in procesi: slednjim torej ostaja (navzlic izrecnim omembam neekonomskih dejavnikov) vloga določilnice v zadnji instanci. Ravno zato so nedvomno upravičene kritike, ki vidijo v delu **Kaznovanje in družbena struktura** zgled materialističnega redukcionalizma. Za Ruscheja in Kirchheimerja so namreč ekonomski odnosi edina realna kategorija: vse ostalo — pravni diskurz, retorika državnih organov ali reformatorjev, (zvečine naklonjena in enotna) stališča javnosti do kaznovanja, ideološka prepričanja posameznikov in skupin, katerih odločitve dejansko in neposredno krojijo usodo kaznovalnega aparata itd. — je (iz teoretskega zornega kota) bolj ali manj irelevantno ali celo zavajajoče, zgolj krinka, za katero se skrivajo ekonomski interesi.

Navzlic omenjenim pomanjkljivostim ima Ruschejeva in Kirchheimerjeva analiza tudi vrsto teoretsko nadvse plodnih implikacij. Med njimi je bržkone najvažnejša zamisel o kaznovanju kot družbenem pojavu, katerega določilnice in družbeni pomen segajo onstran tehničnih ciljev, zastavljenih s strani politike nadzorovanja kriminalitete: »Zveza, transparentna ali ne, ki domnevno obstaja med zločinom in kaznijo, preprečuje sleherni uvid v neodvisni pomen zgodovine kazenskih sankcij. Zato jo je treba pretrgati. Kazen ni preprosta posledica zločina, niti njegovo logično nasprotje, niti zgolj sredstvo, določeno s ciljem, ki naj bo z njo dosežen. Kaznovanje je treba razumeti kot družbeni pojav, ločeno od njegovih pravnih pojmovanj in družbenih ciljev. To

ne pomeni, da kazni nima specifičnih ciljev, ampak pomeni to, da je ne moremo razumeti zgolj glede na njene cilje.«²⁶ Rusche in Kirchheimer skleneta svoj zgodovinski prikaz z ugotovitvijo, da sta kriminalna politika (se pravi politika kaznovanja) in gibanje kriminalitete vzročno neodvisna drug od drugega, dasiravno oba pojava določajo iste družbeno-ekonomske razmere. Od tod izpeljeta sklep, da bi bila razumna (in tudi humana) edinole tista kriminalna politika, ki bi bila naperjena zoper razredno sestavo družbe oziroma zoper prevladujoče ekonomske razmere (ki določajo vsa področja družbenega življenja): »Družba lahko dejansko vpliva na kriminaliteto zgolj tako, da zagotovi slehernemu svojemu članu določeno mero varnosti in mu nudi ustrezen življenjski standard. Represivno kaznovalno politiko bi kazalo nadomestiti z naprednimi zamislimi na ravni konstruktivnega družbenega delovanja, in ne samo na ravni človekoljubja.«²⁷

Nesporna vrednost dela **Kaznovanje in družbena struktura** je gotovo v tem, da nakaže splošne strukturne omejitve, ki jih vsakokratne ekonomske razmere (zlasti dogajanja na trgu delovne sile) vsiljujejo kaznovalni politiki. V knjigo je vključeno tudi obsežno zgodovinsko gradivo. Vseeno pa so izvajanja Ruscheja in Kirchheimerja problematična, kolikor predstavljajo nedvomno pomembno določilnico kaznovanja kot izključno (vse ostale pa kot epifenomenalne). To je morda — v bistvu antitetična — reakcija (ujeta v logiko zrcalnega obrata oziroma neposrednega prehajanja iz ene skrajnosti v drugo) na dejstvo, da so tradicionalne razlage kaznovanja zvečine zanemarjale njegovo ekonomsko razsežnost. Kakorkoli že, zaradi redukcionalističnega (oziroma esencialističnega) razmišljanja je teoretska vrednost omenjenega dela v marsičem okrnjena. Kot upravičeno ugotavlja Garland,²⁸ je **Kaznovanje in družbena struktura** ravno zaradi tovrstnih pomanjkljivosti predvsem zbir korelacij med ekonomskimi procesi in strukturami na eni strani in kaznovalno prakso na drugi: posredovalni mehanizmi, ki prevajajo ekonomske interese na področje kriminalnopolitičnega odločanja, ostajajo docela nepojasneni, tako da so omenjene korelacije še najbolj podobne naključnim uspelim srečanjem med dvema strukturno različnima pojavoma. Namesto da bi nemška sociologa pokazala, kako ekonomski pritiski — neposredno ali posredno, se pravi s postavljanjem omejitev — delujejo na neekonomske dejavnike (in ob njih), sta preprosto zatrdila prvenstvo prvih, ne

²⁶ Prav tam, str. 5.

²⁷ Prav tam, str. 207.

²⁸ Prim. Garland, *Punishment and Modern Society*, str. 105—110.

²⁵ Rusche in Kirchheimer, str. 173.

da bi pri tem opisala, kako subjekti odločanja o kaznih, zlasti na primer sodniki, upravjalci zaporov in državni uradniki, sploh spoznavajo potrebe, ki jih narekujejo trg delovne sile in ekonomski interesi vladajočega razreda, in se nato ravnajo v skladu z njimi. Druga plat precenjevanja vloge ekonomskih sil pri določanju kaznovalne prakse je podcenjevanje ideoloških in političnih dejavnikov, notranje (specifične in relativno avtonomne) dinamike znotraj posameznih institucij kaznovalnega aparata, interesov posameznih profesionalnih skupin in birokratskih struktur, političnega pragmatizma, množične podpore, ki jo kazensko pravo uživa v javnosti (tudi med člani delavskega razreda) ipd. Ob vsem tem se nadalje vsiljuje vprašanje, kako v optiki Ruschejeve in Kirchheimerjeve pojmovne mreže pojasniti velike razlike v kaznovalnih praksah družb z zelo podobnim načinom produkcije. V mislih imamo razlike, ki se izkazujejo, denimo, v dolžini zaporne kazni, zatekanju k alternativnim kazenskim sankcijam, zavzemanju za pravice obsojencev ipd.

Marksistične analize so nedvomno materialistične, vendar to ni njihova specifična razlika, zaradi katere bi se razlikovale od analiz, ki se opirajo na drugačne sociološke teorije: nenazadnje je materialistična tudi Durkheimova teorija kazni (kolikor so zanj moralne institucije utemeljene v objektivnih družbenih odnosih in zgodovinsko specifični organizaciji družbenega življenja, npr. v družbeni delitvi dela). Po drugi strani pa marksizem ni neogibno socialni redukcionizem ali ekonomski determinizem. Garland, denimo, poudarja, da si je mogoče marksistično analizo zamisliti tudi drugače: kot kompleksno razlago interakcij med strukturami in procesi, znotraj katerih se razredni odnosi ne reproducirajo (in kajpak tudi spreminjajo) zgolj zaradi delovanja ekonomskih sil, ampak tudi z ideološkimi in političnimi boji. Po njegovem mnenju se je mogoče ravno na ta način izogniti marsikateri pomanjkljivosti Ruschejevega in Kirchheimerjevega dela. Umestitev kaznovanja v polje ideoloških in političnih dejavnikov seveda ne izključuje analize ekonomskih vplivov, dopušča pa bolj niansirano in subtilno razlago vloge, ki jo igra kazensko pravo pri zagotavljanju prevlade vladajočega razreda in vzdrževanju stabilne družbene ureditve. Garland opozarja, da takšna — celostna — razlaga zaenkrat še ne obstaja, vendar pa jo je mogoče vsaj zaslutiti v številnih prispevkih (neo)marksističnih avtorjev. Ob tem pa je treba poudariti, da tovrstne analize v bistvu ne postavljajo pod vprašaj temeljnih spoznanj, ki jih prinaša delo **Kaznovanje in družbena struktura**, temveč jim v prvi vrsti dodajajo uvid v razsežnosti,

ki jih nemška sociologa nista upoštevala (vsaj v zadostni meri ne).

Pašukanis: kazensko pravne kategorije in kapitalistična blagovna menjava

V tej zvezi bi kazalo na prvem mestu opozoriti na Pašukanisova razmišljanja o kazenskem pravu. Po njegovem mnenju so namreč temeljne kategorije kapitalističnega kazenskega prava dialektično povezane s protislovnimi ekonomskimi odnosi, saj se v njih izražajo specifične oblike, značilne za kapitalistično blagovno menjavo. Osrednje mesto pripada zamisli o enakovrednosti (ekvivalenci) med zločinom in kaznijo. Pašukanis dokazuje, da se spremeni maščevanje iz biološkega pojava (oziroma dejanja samoobrambe, izhajajočega iz nagona po samoohranitvi) v pravno institucijo šele tedaj, ko se poveže s pojmom ekvivalentne menjave, t.j. menjave glede na vrednost. Ob tem pa poudarja, da imamo opraviti z (specifično pravnim) načelom, katerega izvor je blagovna forma. Tudi sodobno kazensko pravo, ki ne izhaja prvenstveno iz škode, ki jo je utrpela žrtev, ampak iz kršitve norme, ki jo je postavila država, vztraja pri ideji ekvivalence: »Oškodovanec je resda postavljen v ozadje, vendar pa ni docela odsoten, saj še naprej predstavlja podlago, na kateri deluje kazensko pravo. Abstraktna zamisel o prizadetem javnem interesu se opira na povsem realnega oškodovanca, ki sodeluje v postopku osebno ali preko zastopnika, s čimer daje procesu življenjski smisel. To podvajanje, s katerim ista državna oblast nastopa tako v vlogi stranke (tožilca) kakor tudi v vlogi sodnika, kaže, da je kazensko pravo neločljivo povezano z likom oškodovanca, ki zahteva povračilo, in je potemtakem zgolj različica poravnave. Tožilec kot stranka terja visoko ceno, t.j. strogo kazen, prestopnik prosi za milost, popust; sodnik pa odloča po pravici.«²⁹ Če bi iz kazenskega prava izločili poravnalni moment, obliko ekvivalentne odkupne transakcije (med subjektom in objektom škodljivega ravnanja), bi mu s tem odvzeli njegovo pravno dušo: »Zamislite si, da sodišče razpravlja o tem, kako spremeniti življenjske razmere določenega prestopnika, da bi moglo nanj vplivati v smeri poboljšanja, ali da se ukvarja s tem, kako pred njim zavarovati družbo: smisel pojma kazen se v tem primeru povsem izvotli.«³⁰

Pašukanis poudarja, da sodobno kazensko pravo udejanja načelo ekvivalentnega nadomestila (oziro-

²⁹ Pašukanis, str. 282.

³⁰ Prav tam, str. 283.

ma povračila) v obliki kazni odvzema prostosti za določeno časovno obdobje. Po njegovem mnenju je ta način nezavedno, vendar globoko, povezan s predstavo o abstraktnem človeku in abstraktnem človeškem delu, ki ga je mogoče meriti s časom. Zato ni nobeno naključje, da se je ravno ta oblika kazni tako razširila in bila videti kot nekaj naravnega, samo po sebi razumljivega v devetnajstem stoletju, se pravi v času, ko se je meščanska družba že dodobra razvila in se utrdila. Zaporji so seveda obstajali že v starem in srednjem veku, namreč vzporedno z drugimi sredstvi fizičnega nasilja, vendar pa so v njih držali ljudi najpogosteje do smrti ali pa do plačila ustreznega zneska. Da bi se lahko pojavila zamisel o možnosti plačila za prestopke z vnaprej določenim delom abstraktne svobode, so morali biti izpolnjeni določeni pogoji, predvsem ta, da so se vsa konkretna izkazovanja družbenega bogastva skrčila na njihovo najbolj preprosto in najbolj abstraktno obliko — na človekovo delo, merjeno s časom.³¹ Pašukanis vidi v tem zgled, ki potrjuje vzajemno povezanost različnih vidikov kulture. Tako so po njegovem mnenju industrijski kapitalizem, deklaracija o pravicah človeka in državljana, Ricardova politična ekonomija in sistem časovnega prestajanja kazni povezani in vzajemno pogojujoči se pojavi istega zgodovinskega obdobja.³²

Hay: kazensko pravo in družbena avtoriteta

V luči Pašukanisove teorije je kaznovanje institucija meščanske (kapitalistične) države, katere strukturne prvine so izpeljane iz ekonomskih razmerij, tako da njihova raba — v okviru pravnega diskurza in pravne prakse — krepi gospostvo vladajočega razreda. Za razliko od Pašukanisa, ki je usmeril svojo pozornost na kulturne določilnice, delujoče »za hrbtom« subjekta (ki se jih praviloma niti ne zaveda več), je angleški zgodovinar Hay opozoril predvsem na zavestni vidik človekovega delovanja in na strateške preudarke nosilcev oblasti: v svoji raziskavi učinkovanja kazenskega prava v Angliji osemnajstega stoletja se je namreč osredotočil na zakonodajni in pravosodni proces, pa tudi na miselnost, ki ju je prežemala.

Hayev izhodiščni teoretski interes je pojasniti dva paradoksa, ob katerih se vsiljujejo določena vprašanja v zvezi z družbeno vlogo kazenskega prava. (a) Prvi paradoks se nanaša na nenavadno vztrajanje vrste angleških vlad, da je treba ohraniti

— in celo razširiti — kazniva dejanja, za katera je bila zagrožena smrtna kazen, in to v času, ko je bilo čedalje manj smrtnih obsodb dejansko izvršenih, reformatorji pa so nenehno opozarjali na nesmiselnost takega stanja. Kako torej razložiti to — na prvi pogled — iracionalno početje angleškega parlamenta? (b) Drugi problem pa je bolj abstraktne narave. Kako se je lahko angleški vladajoči razred obdržal na oblasti v času (po razkroju fevdalnih družbenih vezi), ko sodobni aparati vladanja še niso bili ustvarjeni? Zakaj je bilo mogoče vladati v zelo razslojeni angleški družbi, polni konfliktov in protislovij, brez policijske sile in brez velike armade?

Po Hayu je bila navidez iracionalna in absurdna kaznovalna praksa osemnajstega stoletja v bistvu globoko zasidrana v mentalni in socialni strukturi razredne angleške družbe. Čeravno je bil kazensko-pravni sistem poln anomalij, ga vladajoči razred ni reformiral, ker je prav kot tak dobro služil njegovim interesom: »Kazensko pravo je bilo nadvse pomembno za vzdrževanje ubogljivosti in spoštovanja do avtoritet, za zagotavljanje legitimnosti obstoječe ureditve, za stalno obnavljanje gospostvenih razmerij, ki so temeljila na premoženju, in za varovanje interesov vladajočega razreda.«³³ Kaznovalna praksa je opravljala vse te funkcije na način, ki je združeval fizično prisilo in ideološko prepričevanje. Hay razločuje tri ključne mehanizme ideološkega učinkovanja kazenskega prava: (1) ustvarjanje predstav o »svetosti« kazenskega prava — s skrbno izbrano retoriko, s katero so se sodniki obračali na ljudstvo, z organizacijo sojenja in izvrševanja kazni, ki je bila mešanica teatralnega spektakla³⁴ (polnega simbolike, religioznih primesi in patriarhalne ideologije) in slovesnega rituala; (2) zavezanost idealu

³³ Hay, str. 25.

³⁴ V zvezi s »sakralnim« videzom pravosodnih institucij kaže opozoriti na naslednjo Hayenovo kritiko ameriške justice: »Sistem nam ne zagotavlja več niti temeljne prvine naših tako imenovanih zakonskih jamstev: poštenega postopka. Sodišča, podobno kot pravo nasploh, so odeta v mistične predstave. Sodišče v ameriški družbi spominja na cerkev. Dojemajo ga kot nekaj svetega, kot nekaj, kar je onstran grešnega sveta. Obravnavati ga je treba s spoštovanjem: kdor vstopi v sodno dvorano, mora molčati, govoriti sme le tedaj, ko to dovoljuje formalni postopek. Sodnik je kot vrhovni svečenik, obdaja ga modrost, ki je običajni državljani nimajo. Oblečen je v posebna oblačila, tolmači obiskurne pravne spise in uporablja leseno kadivo (podobno križu), ki je simbol avtoritete. Nanj se naslavljajo z 'Your Honor' ali 'If the Court please', podobno kot se na papeža obračajo z 'Vaša svetost'. Sodni sistem zahteva, nemara bolj kot katera koli druga ameriška institucija, absolutno upoštevanje njegovih pravil in njegovega posebnega vzdušja. Zdi se, kot da bi bili vsi spori lahko skrbno preučeni in zadovoljivo rešeni, če bi le državlja-

³¹ Prim. prav tam, str. 285.

³² Prim. prav tam, str. 286.

legalne pravičnosti — pojavi, kakršni so, denimo, varovanje imetja revnih (in ne samo bogatih), priložnostne obsodbe premožnih, pregon morilcev iz vseh družbenih slojev ipd., so ustvarjali realno podstat retoriki, ki je razglašala enakost vseh pred zakonom; Hay je pokazal, da je mogoče podporo, ki jo javnost daje nekaterim kazenskopravnim normam (na primer prepovedi ubijanja), razširiti na celotno kazensko pravo, ki se je v devetdesetih odstotkih ukvarjalo z varovanjem obstoječe razdelitve družbenega bogastva;³⁵ (3) velik obseg diskrecionarnega odločanja (v primerjavi s kazenskim postopkom sedemnajstega stoletja) in osebnega vplivanja na potek kazenskega postopka — na ta način je lahko lokalna elita uporabljala kazensko pravo kot instrument razredne pravičnosti, istočasno pa je prikazovala kazenskopravni proces kot nekaj nepodkupljivega in brezpogojno določenega.

Hay v svoji analizi poudarja, da je bilo ideološko delovanje kazenskega prava — ki je bilo na prvi pogled univerzalna družbena institucija, v resnici pa močno razredno usmerjena — plod velikega števila kratkoročnih odločitev, utemeljenih na intuiciji, učenju na napakah, pa tudi na jasnih predstavah nosilcev oblasti o tem, kako se da najbolje realizirati (in zavarovati) svoje interese. Odločilno je, da družbeno učinkovanje kaznovalne prakse ni bilo samodejni učinek razredne strukture ali pravnih oblik, ampak dosežek konkretnega delovanja precejšnjega števila družbenih akterjev, zlasti pa zvito sti angleškega vladajočega razreda, ki je znal vladati podrejeni večini tudi brez razvitih represivnih in ideoloških aparatov države.

Ignatieff in Garland: kaznovanje in razredno strukturirano družbeno okolje

Za razliko od tako imenovanih multifaktorskih analiz (ki preučujejo kaznovanje kot naddoločeno rezultanto kompleksne mreže konfliktnih silnic) je značilnost marksističnih analiz v tem, da umeščajo določilnice kaznovalne prakse v širšo družbeno strukturo, opredeljeno s posebnostmi danega produkcijskega načina in hierarhično urejenih družbe-

ni spoštovali to ustanovo. Istočasno pa vsakdo ve, da je takšna podoba sodišča mitična. Sodišče je politično: sodnike volijo ali jih (v večini primerov) postavljajo politiki. Za zunanjim bliščem sodnikov se skrivajo ljudje: lastniki nepremičnin, vplivneži iz podzemlja, politični mogočeneži. Zakoni, ki jih uporabljajo sodniki, so naklonjeni bogatim, belim in spoštljivim ljudem, nenaklonjeni pa so revnim, črnim in nekonformističnim osebam. « Hayden, str. 97—98.

³⁵ Prim. prav tam, str. 35.

nih odnosov. Celo v primerih, ko so motivi reformatorjev, na manifestni ravni, religiozni, moralni (človekoljubni) ali znanstveni (izpeljani denimo iz etioloških razlag kriminalnega vedenja), končni izid njihovih praktičnih prizadevanj določajo (oziroma omejujejo) strukture politične oblasti (vladajočega razreda), ekonomski dejavniki in nevidni pritiski prevladujoče razredne kulture. Marksistično teoretsko izhodišče potemtakem omogoča uvid v zunajost (oziroma ozadje) kaznovalne prakse, se pravi v učinke, ki jih sprožajo širše in globlje družbene strukture in procesi, na primer specifična ureditev gospodarstva, politična strategija nosilcev oblasti, idiosinkratične konfiguracije razrednih odnosov ipd., v notranjosti kaznovalnega sistema. V spektru raznovrstnih strukturnih (družbeno—zgodovinskih) pritiskov bi bilo seveda zmotno videti neposredne ali celo izključne določilnice, zakaj globalne strukture ne delujejo samodejno: vselej in povsod so posredovane z delovanjem ljudi, zgodovinskih subjektov; kot take se vpisujejo v medij, ki ga barvajo ideološka prepričanja, kulturni imperativi (na primer vsakokratna raven senzibilnosti), politični interesi, pravne diskurzivne oblike in, nenazadnje, notranja logika razvoja kaznovalnih institucij.

Kot zgled analize, ki obravnava odnose med kaznovanjem in razredno strukturiranim ekonomskim in političnim okoljem, velja omeniti Ignatieffovo delo **Pravična mera bolečine** in Garlandovo delo **Kaznovanje in blaginja**.

(a) Ignatieff je — podobno kot Rothman v vzporedni analizi kaznovalne prakse v ameriškem prostoru — umestil »rojstvo« (in nadaljnji razvoj) zaporne kazni v okvir iskanja novih oblik družbene urejenosti v prvih desetletjih devetnajstega stoletja, se pravi v čas, ki so ga zaznamovali razkroj tradicionalnih družbenih vezi, hitro naraščanje mestnega prebivalstva in izreden razmah kapitalističnih družbenih odnosov.³⁶ Posebno pozornost je namenil delovanju različnih družbenih skupin, ki so si prizadevale reformirati politiko kaznovanja. Njihove motive, ideološka prepričanja in politične interese je osvetlil

³⁶ Prim. Ignatieff, *A Just Measure of Pain*. Avtorjev namen je razložiti nastanek sistema kaznilnic v Angliji v obdobju 1770—1840, in sicer na način, ki ne temelji na podmeni o »zarotniški racionalnosti vladajočega razreda« (str. 77). Ignatieff poudarja, da so reformatorji in klasični kazenskopravni filozofi (Beccaria, Fielding, Howard, Bentham in Romilly) zasnovali »novo ideologijo disciplinirane družbe« in se zavzeli za načelo, po katerem mora biti pravična mera bolečine, vsebovane v prestajanju zaporne kazni, sorazmerna ugodju, ki ga omogoči izvršitev kaznivega dejanja. Cilj kazni naj bo popljšanje storilca, ne pa gola retribucija: zapornik naj se vrne na prostost prepričan v moralno legitimnost vladajočega razreda in veljavne pravne ureditve, ki

v kontekstu širšega družbenega življenja, ki se je dejavno prilagajalo novim družbenim in ekonomskim razmeram. Prevlado zaporne kazni kot instrumenta kriminalne politike Ignatieff povezuje s produkcijskimi razmerji, stanjem na trgu delovne sile, političnimi strategijami upravljanja z revnimi sloji, družbenimi krizami in razrednimi interesi, pri tem pa poudarja, da gre tu za dejavnike iz ozadja, ki oblikujejo obzorje možnega, se pravi strukturno podlago možnih sprememb. To niso vzroki v strogem pomenu, ampak prej objektivne silnice, ki dopuščajo, omogočajo ali olajšujejo, ne pa tudi dokraja določajo, smer razvoja kaznovalnega procesa. Ključ uspeha (izredne razširjenosti) zaporne kazni je treba po Ignatieffu iskati v dejstvu, da so jo reformatorji znali prikazati kot ukrep, ki ni usmerjen samo zoper kriminaliteto, ampak se vključuje v sklop reševanja globalne družbene krize takratnega obdobja, in sicer kot sestavni del širših reformatorskih prizadevanj, ki naj bi organizirala družbeno življenje na novih temeljih.

(b) V delu **Kaznovanje in blaginja** je Garland³⁷ pokazal, kako je sprememba v načinu produkcije (prehod iz liberalnega v monopolni kapitalizem) izzvala politične in ideološke učinke, ki so se odrazili tudi v polju kriminalne (oziroma kaznovalne) politike. Po njegovem mnenju so bile nove oblike in vsebine kazenskih sankcij (katerih cilj je bil bolj normalizacija kakor kaznovanje prestopnika) plod kompleksnega zgodovinskega procesa, v katerem so sodelovala številna reformatorska gibanja in interesne skupine, ki so bile — glede na svoje ideološke in politične interese — del širših prizadevanj za reorganizacijo britanskih ekonomskih, političnih in družbenih institucij v skladu z idealom socialdemokratske države blaginje. Prednost Garlandove razlage je podmena, da ima politika nadzorovanja kriminalitete (in mehanizmi, ki jo udejanjajo) speci-

fične (in relativno avtonomne) notranje zakonitosti, ki niso zgolj odsev dogajanj na drugih področjih družbenega življenja, dasiravno so kajpada ujele v dinamiko globalne družbene formacije.

Ignatieff in Garland se resda ne postavljata izrecno v polje marksistične teorije, vendar pa oba uporabljata pojme in predpostavke (na primer zamisel o razredni sestavi družbe, o državi, ki služi v prvi vrsti interesom vladajočega razreda, o družbi, utemeljeni na kapitalističnem načinu proizvajanja, o ideoloških in represivnih aparatih države, ki si prizadevajo reproducirati obstoječe družbene neenakosti ipd.), ki so bodisi značilno marksistični bodisi docela združljivi z marksistično teorijo. Ob tem pa je seveda treba poudariti, da omenjene teoretske premise niso značilne samo za marksizem, ampak tudi za nekatere druge intelektualne tradicije, na primer za Webrov, Foucaultov in Eliasov pojmovno—predstavni aparat.

Sklepna opazka

V sestavku, ki je za nami, je bil naš namen podati zgolj najbolj splošno (preliminarno) informacijo o nekaterih —zlasti z vidika sociologije kazenskega prava — najvažnejših teoretskih prispevkih na področju marksističnih razlag kaznovalne prakse.³⁸ Njihova skupna značilnost je v tem, da opozarjajo na funkcije, ki segajo onstran nadzorovanja kriminalitete. Ukvarjajo se predvsem z vlogo kaznovalnega aparata v medrazrednih odnosih oziroma strategijah politične dominacije in ideološke hegemonije. Opraviti imamo, skratka, s kazenskim pravom kot represivnim in ideološkim aparatom države. Obe — iz marksističnega (radikalnega) zornega kota — ključni razsežnosti kaznovanja bi seveda kazalo podrobneje preučiti v posebnem prispevku.

seveda služi prvenstveno interesom vladajočih (str. 87). Ignatieff opozarja, da so predlogi reformatorjev v bistvu odgovor na krizo (potepuštvu, revščino, mladoletniško prestopništvo, upore ipd.), ki jo je izzvala industrializacija po letu 1815. Njihove zamisli ne bi bile sprejete, če avtoritete ne bi bile prepričane, da je družbeni red resno ogrožen, predvsem s strani čadalje številčnejšega »nevarnega razreda«. Ignatieff torej ne zanemarija vpliva nove kazenskopravne filozofije, vendar poudarja, da je treba ideje reformatorjev razumeti v globalnem kontekstu ekonomskih interesov in razrednih razmerij: »Novi zaporniški sistem ni bil nasledek

strateškega soglasja med člani vladajočega razreda, marveč je nastal kot posledica uspešne povezave med pojavnimi spremembami družbenega reda, novimi političnimi potrebami lastnikov produkcijskih sredstev in novim diskurzom, na katerem je temeljilo izvrševanje oblasti.« (Ignatieff, str. 95). Prim. tudi Rothman, *Conscience and Convenience: The Asylum and its Alternatives in Progressive America*.

³⁷ Prim. Garland, *Punishment and Welfare: A History of Penal Strategies*.

³⁸ Podrobno Jessop, str. 339—368. Prim. še Greenberg in Anderson, str. 293—322.

LITERATURA

- Althusser, L.: Ideologija in ideološki aparati države. V: Althusser, L. et al. (ed.), **Ideologija in estetski učinek**. Ljubljana, Cankarjeva založba 1980.
- Black, B.: Ukinitel del. V: Black, B., Tomc, G. (ed.), **Pozdravi iz Babilona**. Ljubljana, KRT 1987.
- Box, S.: **Power, Crime and Mystification**. London, Tavistock 1983.
- Box, S., Hale, C.: Economic Crises and the Rising Prisoner Population in England and Wales. **Crime and Social Justice**, 1982, št. 1.
- Cohen, S.: **Visions of Social Control**. Cambridge, Polity Press 1985.
- Comitato operaio di Porto Marghera: Zavračanje dela. V: Kuzmanić, T. (ed.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Foucault, M.: **Nadzorovanje in kaznovanje**. Ljubljana, Delavska enotnost 1984.
- Garland, D.: **Punishment and Modern Society**. Oxford, Clarendon Press 1990.
- Garland, D.: **Punishment and Welfare: A History of Penal Strategies**. Aldershot 1985.
- Giddens, A.: **The Class Structure of the Advanced Societies**. London, Hutchinson 1973.
- Giddens, A.: **Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber**. Cambridge, Cambridge University Press 1971.
- Greenberg, D.F.: Socio—Economic Status and Criminal Sentences: Is There an Association? **American Sociological Review**, 1977, št. 42.
- Greenberg, D.F.: The Dynamics of Oscillatory Punishment Process. **Journal of Criminal Law and Criminology**, 1977, št. 4.
- Greenberg, D.F., Anderson, N.: Recent Marxist Books on Law: A Review Essay. **Contemporary Crises**, 1981, št. 3.
- Haralambos, M.: **Uvod u sociologiju**. Zagreb, Globus 1989.
- Hay, D.: Property, Authority and the Criminal Law. V: Hay, D. et al. (ed.), **Albion's Fatal Tree**. Harmondsworth, Penguin 1975.
- Hester, S., Eglin, P.: **A Sociology of Crime**. London, Routledge 1992.
- Horkheimer, M., Adorno, T.: **Dijalektika prosvjetiteljstva**. Sarajevo, Veselin Masleša 1989.
- Ignatieff, M.: **A Just Measure of Pain**. New York, Pantheon Books 1978.
- Janković, I.: Labor Market and Imprisonment. V: Platt, A., Takagi, P. (ed.), **Punishment and Penal Discipline**. San Francisco, Crime and Social Justice Associates 1982.
- Jessop, B.: On Recent Marxist Theories of Law, State and Juridico—Political Ideology. **International Journal of the Sociology of Law**, 1980, št. 4.
- Lafargue, P.: Pravica do lenobe. V: Kuzmanić, T. (ed.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Lynch, M.J., Groves, W.B.: **A Primer in Radical Criminology**. New York, Harrow and Heston 1986.
- Mauke, M.: **Marxova in Engelsova teorija razredov**. Ljubljana, KRT 1982.
- Močnik, R.: Spremna beseda. V: Foucault, M.: **Nadzorovanje in kaznovanje**. Ljubljana, Delavska enotnost 1984.
- Pašukanis, J.B.: Opća teorija prava i marksizam. V: F. Džinić (ed.), **Sovjetske teorije prava**. Zagreb, Globus 1984.
- Rothman, D.: **Conscience and Convenience: The Asylum and Its Alternatives in Progressive America**. Boston, Little and Brown 1971.
- Rusche, G., Kirchheimer, O.: **Punishment and Social Structure**. New York, Columbia University Press 1968.
- Rusche, G.: Labor Market and Penal Sanctions: Thoughts on the Sociology of Criminal Justice. **Crime and Social Justice**, 1982, št. 10.
- Russell, B.: Brezdelju v čast. V: Kuzmanić, T. (ed.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.

Penal Practice and the Mode of Production

Zoran Kanduč, L. L. D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Kongresni trg 12, 61000 Ljubljana, Slovenia

The article indicates some dimensions of the generally complex and multiform relationship between penal practice and the penal apparatus on the one hand, and the dominant mode of production on the other. It devotes special attention to an analysis of the contributions of Marxist-oriented authors such as Rusche, Kirchheimer, Pashukanis, Hay and some others. The conclusions could be summarized by the thought that criminology has so far mostly unduly neglected the fact

that the operation of the penal mechanism has been determined by the dominant mode of production. It should face the mentioned complex of problems in such a way as to avoid the epistemological traps of reductionism, economism, positivism and essentialism.

Key words: criminology, criminal law, Marxist criminology, penal practice, mode of production

UDC 343.2.01